

ALIMIN LEKSİKOQRAFİK TƏDQIQATLARI

Dilçiliyin bir sıra sahələri ilə bağlı tədqiqatlar aparın, filologiya elmləri doktoru, professor Sayalı Sadıqova çox zəngin və məhsuldar bir yaradıcılığa malik alimdir. Onun elmi fəaliyyət sahəsi rəngarəng, tədqiqat meydanı geniş və əhatəlidir, çoxsayda olan əsərləri elmiliyi, professionallığı ilə seçilir, müəllifin dərin, sərrast elmi təfəkküründən xəbər verir. Görkəmli alimin ümumi və Azərbaycan dilçiliyinin aktual problemləri ilə bağlı 26 monoqrafiyası, 300-dən artıq elmi məqaləsi nəşr edilmişdir. Bu əsərlərin bir qismi Azərbaycanda, bir qismi isə xarici ölkələrdə nəşr edilmişdir. Alimin üç cildlik "Dilçiliyin nəzəri problemləri", "Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşmə mənbələri və inkişafı", "Azərbaycan dilinin terminologiyası" və s. kitabları milli dilçilik xəzinəsinin ən kamil və dəyərli incilərindəndir. Professor Sayalı Sadıqovanın elmi yaradıcılıq diapazonu olduqca dərin və əhatəlidir. Çoxsaylı əsərlərində bütöv bir elmi kollektivin görəcəyi işin zəhmətinə qatlaşaraq Azərbaycan dilçiliyinin ehtiva dairəsi olduqca geniş olan problemləri barədə tədqiqatlar aparmış, filologiyamıza dəyərli töhfələr bəxş etmişdir. Onu bir dilçi-filoloq kimi xarakterizə edən əsas məziyyətlərdən biri də ondan ibarətdir ki, o, terminologiya problemləri ilə bərabər Azərbaycan dilçiliyinin bütün sahələri ilə bağlı tədqiqatlar aparmış, ən aktual məsələlərə dair öz fikir və mülahizələrini şərh etmişdir. Bu baxımdan onun lüğətçiliklə bağlı əsərləri də xüsusi maraq doğurur. Təcrübə və nəzəriyyəni professionallıqla birləşdirməyi, vəhdət halında götürən tədqiqatçı nəzəri əsərlərlə yanaşı, elmin müxtəlif sahələri ilə bağlı nəşr olunan lüğətlərinin redaktoru və ön sözünün müəllifidir. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyasının fəaliyyəti nəticəsində leksikoqrafik işlərin daha mükəmməl aparılması üçün əlverişli şərait yaradılmış, lüğətçiliyimizin təkə praktik əsasları deyil, həmçinin də nəzəri problemlərinin öyrədilməsi sahəsində çox mühüm işlər aparılmışdır. Terminoloji lüğətlərin bazası əsasında Azərbaycan ədəbi dilinin yaradılması və inkişafı sahəsində uzun illərdən bəri aparılan iş təcrübəsi dilçilikdə əsas istiqamətlərdəndir. Bəllidir ki, elmlərin inkişafı terminşünaslıqda öz inikasını tapır. S.Sadıqova uzun müddətdir ki, bu sahəyə rəhbərlik edir və elmin-texnikanın müxtəlif sahələri ilə bağlı nəşr olunan terminoloji lüğətlər təkə Respublikamızda deyil, türkdillil dövrlər tərəfindən də rəğbətə qarşılanır. Onun bu sahədəki təcrübəsi elmin müxtəlif sahələrinin terminologiyasının nizama salınmasında mühüm rol oynamışdır. Eyni zamanda ədəbi dilin zənginləşməsində terminoloji lüğətlər zəngin mənbədir. S.Sadıqovanın ilk tərtib etdiyi lüğət 1998-ci ildə nəşr olunmuşdur. Fizika-riyaziyyat terminlərinin inkişaf tarixi, yaranma mənbələri, üsulları, beynəlxalq terminlər, onların terminoloji lüğətlərdə verilməsi qaydaları tədqiq edilmiş və həmin sahə ilə bağlı "İzahlı fizika-riyaziyyat terminləri lüğəti" (Bakı, Elm, 1998) nəşr olunmuşdur.

Müəllifin elmi yaradıcılığında nəzəriyyə ilə təbiiqi məsələlər qarşılıqlı

əlaqədə aparılır. Hazırkı dövrdə mətbuatda, elmi-texniki ədəbiyyatlarda işlənən yeni terminlər toplanaraq iki cildde "İzahlı yeni terminlər lüğəti" nəşr olunmuşdur. Birinci cildde (İzahlı yeni terminlər lüğəti, Bakı, Elm, 2015, 242 səh) 2500, ikinci cildde (İzahlı yeni terminlər lüğəti, Bakı, Elm, 2018, 240 səh) 2700 yeni termin toplanmış və izahı verilmişdir. Çünki cəmiyyətin inkişafı, elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi dəyişikliklərlə bağlı yeni yaranan terminlərin dilin leksik sistemini zənginləşdirir. Qloballaşma şəraitində elmin, texnikanın inkişafına uyğun olaraq dilimizdə müxtəlif sahələrlə (iqtisadiyyat, informatika, texnika) bağlı yeni terminlər yaranır. Yeni terminlərin yaranması, termin yaradıcılığı prosesi terminoloji leksikanın inkişafını sürətləndirir. Yeni terminlər isə ən çox tədqiqat işi aparılan zaman, ictimai-siyasi həyatda baş verən dəyişikliklərlə bağlı, həmçinin elmi-texni-

də lüğətə daxil edilmişdir. Belə lüğətlərin nəşri dilin lüğət tərkibinin zənginləşmə istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsində başlıca mənbədir.

S.Sadıqovanın rəhbərliyi altında nəşr olunan və eyni zamanda tərtibçisi olduğu "İzahlı dilçilik terminləri lüğəti" dilçiliyin ümumi anlayışlarının, Azərbaycan dilçiliyinin məcmusudur. Lüğət ondan istifadə edənlərin diqqətini bir neçə baxımdan cəlb edir: 1) dil barədə elmin tərkib hissəsi olaraq; 2) məlumat ədəbiyyatının başlıca elementlərindən biri kimi. Məlumat funksiyasını əhatə edən lüğət tərkibində müxtəlif qrup terminlər izah olunmuşdur: 1) ənənəvi linqvistik terminoloji vahidlər, əsas fonetik, fonologiya, morfemika, sözyaradıcılığı, leksika, morfologiya və sintaksisin əsas anlayışlarını ifadə edən terminleksemlər; 2) dilçilik nəzəriyyəsinə aid terminlər; 3) müasir linqvistik tədqiqatlarda işlənən terminlər; 4) terminleksemlər, dil-

minləri lüğətinə yalnız milli terminlər deyil, həmçinin rus və Avropa mənbəli terminlər də daxil edilmiş, bu da onu ensiklopedik bilik mənbəyi kimi daha da zənginləşdirmişdir. Hər bir lüğət məqaləsində müxtəlif quruluşda olan dilçilik terminlərinin əsasən məzmunu açılır.

Lüğət məqalələrində hər bir terminin sabitləşmə potensialı artmış və bu yolla dilin terminoloji sistemi möhkəmlənmişdir. Lüğət məqalələri üçün seçilmiş dilçilik terminlərində dilin öz daxili qanunauyğunluqları ilə yanaşı, müasir linqvistik elmin tələbləri səviyyəsində işlənmə zəruriliyi nəzərə alınmışdır. Lüğətdə terminlərinin verilməsi iki istiqamətdə aparılmış, bir tərəfdən öz milli, bir tərəfdən də alınmalar hesabına bu sahədə üzə çıxan terminlər toplanmış, sistemə salınmışdır. Dilçilik elmi ilə bağlı dərsliklərdə, monoqrafiyalarda öz əksini tapan terminlər toplanaraq lüğətdə verilmiş, izahı göstərilmişdir. Bu da Azərbaycan dilində dilçilik terminologiyasının formalaşması və inkişafını təmin edir. Azərbaycan dilçiliyində terminologiya sahəsində, onun nəzəri və praktik məsələləri ilə əlaqədar ən çox araşdırmalara sahiblik edən S.A.Sadıqova olmuşdur. S.Sadıqova həmin problemlə əlaqədar müntəzəm məşğul olmuş, bu elmin Azərbaycanda nəzəriyyəsinin inkişaf etdirmişdir. Lüğətdə də dilçilik terminləri sözün həqiqi mənasında, qaydaya salınmışdır, müəyyən qayda və prinsiplər çərçivəsində təqdim olunmuşdur. Lüğətdə dilçiliyin müxtəlif sahələri - müasir dil, dil tarixi, dialektologiya, lüğətçilik, üslubiyyat, nitq mədəniyyəti, onomastika, müqayisəli və təbiiqi dilçiliklə bağlı 8000 termin toplanmış və izahı verilmişdir. Dilçilik elminin müasir inkişaf səviyyəsi, yeni-yeni istiqamətlərin təşəkkülü, elmlərin inteqrasiyası və diferensiasiyasının nəticəsi olaraq dilçiliyin həmhüdəd sahələrinin inkişafı yeni terminlərin yaranmasına səbəb olur. Hazırda bu proses davam etməkdədir. Bu terminlərin ifadə olunmasında dilin daxili imkanları əsasında termin yaradıcılığı ilə paralel terminalma da sürətli forma almışdır. Terminologiyada gedən prosesləri səciyyələndirən müasir dövrdə əsas cəhətlərdən biri beynəlmiləl terminlərin sayının sürətlə artmasıdır. Dilçilik elminin sürətli inkişafı, yeni dilçilik sahələrinin yaranması bu sahədə yaranan terminlərin toplanmasını, onların sistemləşdirilməsini və izahlı dilçilik terminləri lüğətinin tərtibini zəruri edir. Dilçiliyin müxtəlif sahələri ilə bağlı aparılan tədqiqatlar da hazırda yeni izahlı lüğətin tərtibi üçün zəmin yaradır. Azərbaycan dilinin dilçilik terminologiyasının nizama salınmasına kəskin ehtiyac duyulur. Bunu nəzərə alaraq tərtib olunan lüğətdə 8000 terminin definitiv tərifinə, şərhinə geniş yer verilmişdir. Yeni lüğətin hazırlanmasında indiyə qədər hazırlanmış lüğətlər və nəşr olunmuş tədqiqat əsərləri mənbə kimi götürülmüşdür. Hazırkı lüğət eyni adlı 2018-ci ildə çap edilmiş lüğətin təkmilləşdirilmiş nəşridir.

(Davamı 5-ci səhifədə)

ki ədəbiyyatların tərcüməsi prosesində yaranır. Bu nəzərə alınaraq onun tərəfindən tərtib edilən "İzahlı yeni terminlər lüğəti"ndə ("Elm" nəşriyyatı, Bakı, 2018, 240 səh.) Azərbaycan dilində işlənən, yeni yaranmış 2700 termin toplanmış və onların izahı verilmişdir. Dildə yeni yaranan anlayış və məfhumların sistemləşdirilməsi və qaydaya salınması baxımından lüğət olduqca əhəmiyyətlidir. Tərtib edilən lüğətdə müxtəlif sahələrə - iqtisadiyyat, informatika, dilçilik, geologiya, diplomatiya və s. aid yeni yaranan terminlər, yəni indiyə qədər dilin lüğət tərkibində öz əksini tapmayan terminlər toplanmış və onların izahı verilmişdir. Lüğətdə eyni anlayışları bildirən müxtəlif terminlərə rast gəlinəydi kimi, bir terminin müxtəlif sahədə bir neçə anlayışı ifadə etməsi halları da qeyd alınır. Müəllifin qeyd etdiyi kimi terminologiyanın inkişaf mənbələrindən birini təşkil edən alınmaların izafiliyi alınma terminlərin seçilməsinə, işlənməsinə xüsusi diqqət yetirməyi tələb edir. Hazırda mətbuatda, radio və televiziya onlarla, yüzlərlə yeni terminlər işlədilir. Bunlar toplanılır, orfoqrafiyası müəyyənləşdirilir. Mətbuatda işlənən belə yeni terminlər

çiliyin tədqiqat metodları ilə əlaqədar; 5) linqvoüslubi terminologiya; 6) mətin linqvistik interpretasiyası prosesində istifadə olunan terminlər; 7) ritorikaya, nitq mədəniyyətinə aid terminlər; 8) psixolinqvistik terminlər; 9) koqnitiv-praqmatik paradigmanı əks etdirən terminlər və s.

Hər bir dilçilik termininin lüğət məqaləsində (maddəsində) formalaşdırılması prinsipinə əməl olunmuşdur. Lüğət məqalələrində dilçilik terminlərinin definisiyası verilmişdir, izah və şərh hər bir termin və terminoloji ifadənin məzmun və mahiyyətini dolğunluğu ilə əks etdirir; Terminlər lüğətdə əlifba sırası ilə düzülüşdür. Terminin fakültativ elementi dırnaq içinə alınmışdır. Bu lüğətdə elmi və metodiki prinsiplər ön plana çəkilmişdir. Müxtəlif linqvistik məktəblər müxtəlif sayda linqvistik anlayışları özündə ehtiva edən terminləri formalaşdırmışdır. Buna görə də linqvistikanın metadil problemi lüğətdə öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan dilçilik terminlər lüğəti linqvistikanın nəzəriyyəsi və tarixi məsələləri, qabaqcıl dilçilik təcrübəsi sahəsində zəruri olan leksik-terminoloji vahidləri əhatə edir. Dilçilik ter-

ALİMİN LEKSİKOQRAFİK TƏDQIQATLARI

(Əvvəli 4-cü səhifədə)

Lüğətin yeni nəşrinin əhatə dairəsi əsaslı şəkildə genişləndirilmişdir. Bəzi anlayışların izahı yenidən, daha konkret şəkildə verilmişdir. Hər hansı konkret anlayışları ifadə edən terminlər elm sahələrində tədqiqat prosesində yaranır. Yaranan yeni terminlər öz izahını, definitiv tərifini tədqiqatlarda tapır və məfhumlara ad verilərkən onların tədqiqat prosesindəki funksiyası nəzərə alınır. Bu funksiyalar əsasında termin təyin edilir və adlandırılır. Lüğət tərtib olunan zaman indiyə qədər olan tədqiqatlarda tərif, yaxud da izahı verilmiş terminlər toplanaraq vahid mənada qeyd edilir. Beynəlxalq səviyyədə işlənən beynəlmiləl terminlər dil işarəsi ilə bərabər definisiyanı da müxtəlif dillərə gətirir. Dilçilik terminləri lüğəti tərtib olunan zaman dilçiliklə bağlı belə beynəlmiləl terminlər olduğu kimi saxlanılmışdır. Terminlər qruplaşdırılarkən konkret termin sistemliliyi, normalaşdırma, vahid normaya salma prinsipi əsas götürülmüşdür. Lüğətdə dilçilik terminləri toplanıb sistemləşdirilmiş, lüğətə daxil edilən vahidlərin semantik xüsusiyyətləri dəqiqləşdirib izah edilmişdir. İzah zamanı terminlərin ənənəvi tərifləri və izahı olduğu kimi saxlanılmışdır. Tərtib edilmiş lüğətdə elmi-tədqiqat və tədris prosesində tez-tez rast gəlinən terminlərin şərhinə geniş yer verilmişdir.

Lüğətə dilçilikdə vahid formada qəbul edilmiş və eyni mənada işlənən terminlər daxil edilmişdir. Lakin bəzi terminlərin izahında bir-birindən fərqli fikirlər də mövcuddur. Belə terminlərin izahında, bir sıra mübahisəli məsələlərin həllində son tədqiqatlar əsas götürülmüşdür. Hazırlanmış lüğətdə indiyə kimi tərtib olunmuş terminoloji lüğətlərin təcrübəsindən istifadə edilərək, mövcud və yeni yaranan terminlər toplanmış və izahı verilmişdir. Uzun illər və gərgin zəhmətinin məhsulu olan lüğət istifadəçilərin ən yaxın köməkçisidir.

Sayalı Sadıqova yalnız terminoloji lüğətlərin deyil, eyni zamanda "Azərbaycan dilində şəxs adlarının izahlı lüğəti"(Bakı, Elm, 2016, 233 səh.) kimi bir sıra lüğətlərin tərtibçisidir. Onun tərtib etdiyi "Azərbaycan dilində şəxs adlarının izahlı lüğəti" Respublikamızda fəaliyyət göstərən qeydiyyat idarələrində yeni doğulan körpələrə adların qoyulmasında əsas vəsaitdir. Müəllifin qeyd etdiyi kimi insan adlarının yaranma tarixi çox qədimdir. İlk insan qrupları və ailə formalaşandan sonra tayfa, nəsil, yaxud ailə içində adamların sayı artdıqca onları fərqləndirmək, fərdiləşdirmək üçün adlar vermək zərurəti yaranmışdır. Adlar məhz bu zəruri tələbatdan törəmişdir. Bu mənəvi dəyərlər uzun dövrlərin məhsuludur. Yaranan hər hansı bir ad xalq tərəfindən qəbul edildikdən sonra adlar sistemində xüsusi yer tutur və istifadə edilir. Buna görə də "Azərbaycan dilində şəxs adlarının izahlı lüğəti"ndə adlar iki qrup altında verilmişdir: qadın adları; kişi adları; Bu qrupların hər biri müəyyən prinsip və tələblərə müvafiq olaraq reallaşmış dildə işlənir. Lüğətdə Azərbaycan dilinin adlar sistemində işlənən 6 minə yaxın ad toplanmış və onların izahı verilmişdir. Azərbaycan dilində adlar sistemi daima inkişafdadır. Yeni adların verilməsi şəxs adları sistemini zənginləşdirir. Müasir dövrdə körpələrə verilən adlar seçilir, təhlil edilir. Adların qoyulması ictimai bir hadisə hesab edilir, çünki hər bir ad xalqın milli mənəvi dəyərini özündə əks etdirir. Uşağa ad seçmək sərbəstdir. Lakin sərbəstlik qayda-qanunlar əsasında həyata keçirilir. Adseçmə xalqın müasir mədəni tələblərinə və Azərbaycan ədəbi dilinin yazı qaydalarına uyğun olaraq verilmişdir. Bu baxımdan lüğət hər bir vətəndaşa adlar seçməkdə, mənasını öyrənməkdə köməkçidir və onların ehtiyacını ödəməkdə ən faydalı məxəzdir.

Telman QULİYEV,
Gəncə Dövlət Universiteti
Azərbaycan dili kafedrasının müdiri,
filologiya elmləri doktoru, professor.